УДК 81.373.211

В.А. Габдрахманова

ТҮБӘН НОВГОРОД ӨЛКӘСЕ ТАТАР ТОПОНИМНАРЫ:
Сафаҗай (Красная Горка) атамасының килеп чыгышы

Статья посвящена изучению татарских топонимов Нижегородской области Российской Федерации в историко-этимологическом аспекте. В частности, рассматривается вопрос происхождения названия села Сафаҗай (Красная Горка), относительно которого существует несколько гипотез. Исследование актуально с точки зрения определения роли татарского фактора в истории края.

Ключевые слова: Нижегородская область, татарские названия, Красная Горка, топонимы, этнонимы, история.

Түбән Новгород өлкәсе – Россия Федерациясенең Европа өлешендә урнашкан субъекты. Мәйданы – 76,9 мең км^2. 1929 елда оештырыла. Үзәге – Түбән Новгород шәһәре. Халкы – 3260267 кеше (2016 ел), татарлар – 44103 кеше (2010). Татарлар, бергә тупланып, Балахна, Бор, Дзержинск, Кстово, Түбән Новгород шәһәрләрендә, Кызыл Октябрь (17 торак пункт-та), Сергач (7), Спас (4), Пилнә (4), Княгинино (1), Первомайск (1), Сеченово (1) районнарында көн күрәләр. Алар, күпчелекне тәшкил итеп, 35 торак пунктта яшиләр.

Түбән Новогород өлкәсенең татарча топонимнары булган авыллар исемлеге

Авылның русча исеме	**Авылның татарча исеме**
Актуково	Актук (Яңапар)
Анда	Анды
Андреевка	Мөтеравыл
Антяровка	Әнтәр
Бозлово	Бозлау
Большое Рыбушкино	Зур Рбишча
Грибаново	Грибан
Ендавищи	Яндавишча
Ишеево	Ишавыл
Кадомка	Кадом
Камкино	Камка
Карга	Карга
Ключищи	Суыксу
Красный Остров	Краснай, Кызыл Атау
Красная Горка	Сафаҗай
Кузьминка	Кызым
Медяна	Мәдәнә
Малое Рыбушкино	Кече Рбишча
Новый Мочалей	Яңа Мочали
Овечий Овраг	Куйсуы
Пошатово	Пашат
Парша	Тукай
Пица	Печә
Петряксы	Петрякс
Семёновка	Семочки
Салганы	Салган
Старый Мочалей	Иске Мочали

Татарское Маклаково	Татар Моклокасы
Трёхозёрки	Өчкүл
Урга	Ыргу
Уразовка	Уразавыл
Чембилей	Чүмбәли
Шубино	Шуба иле
Яново	Янау
Курмыш	Кормыш
Мамешево	Мәмәш иле
Можаров-Майдан	Мажар Мәйданы
Тальник	Таллык
Новое Камкино	Яңа Камка (Мәүләшә)

Татар энциклопедиясендә бу төбәк турында шактый зур материал бирелә:

«Татарлар Түбән Новгород өлкәсе территориясен XIII–XV йөзләрдә үзләштерә башлый. Шул ук вакытта Сараклыч (хәзер Сарово) шәһәренә, Арзамас шәһәре янындагы татар авылларына нигез салына. XV–XVI йөзләрдә өлкәнең көньяк-көнчыгыш өлешендә (Пьяна һәм Сура елгалары буе) татарлар саны Мишәр, Кадом, Кормыш, Ядрин шәһәрләреннән һ.б. җирләрдән көченгән йомышлы татарлар исәбенә арта. Алар, таралып, рус, мордва, мари авылларына урнаша. 1612 елда Алатырь өязендә 13 йомышлы татар авылы, шулай ук Арзамас һәм Кормыш өязендә татар авыллары була...» [Татарская..., с. 422].

Түбән Новгород төбәге татарлары турында беренче мәгълүматлар XVIII йөздә күренә башлый. Бу еллар гади халык, бигрәк тә милләтләр өчен гаделсезлек, хәерчелек, чарасызлык чоры була, шунлыктан татарлар, туган якларын ташлап, чит җирләргә китәргә мәҗбүр ителә. Алар Санкт-Петербург, Баку, Башкортстан, Оренбург якларына юл тота.

Бу төбәккә Россия академиясе академигы П.С. Паллас, адъюнкт-профессоры И.И. Лепехин җитәкчелегендә фәнни экспедицияләр оештырыла. И.И. Лепехин төбәкнең 3 авылында – Татар Моклокасы, Мочали, Краснайда була һәм халыкның авыр хәленә, чукындырылганнар белән чукынмаганнар арасында килеп туган дошманлыкка игътибар итә [Лепехин, с. 93, 101–103].

Түбән Новгород тарихы, шул исәптән татарларның көнкүреше, гореф-гадәтләре, Арзамас татарлары тарихы язучы П.И. Мельников хезмәтләрендә урын таба [Мельников]. Язучы, җәмәгать эшлеклесе А.С. Гациский Сергач татарларының тормышын өйрәнә [Гациский, с. 41–42]. Этнограф П. Альбицкийның Кучкай Пожары авылы турында язмалары сакланган. Ул татар авыллары урамнарының, йортларының, ишек алларының үзенчәлегенә игътибар итә: йортларның күбесендә урам ягына – бер тәрәзә, ишек алдына ике тәрәзә карый. Халыкның күбесе (һәр гаиләдән 1–2 кеше) читкә китеп эшли. Кучкай Пожары һәм Камка авыллары халкы кымыз ясау һәм сату белән бөтен тирә-якта дан тоталар [Альбицкий].

Элек-электән авыл халкы зур шәһәрләргә барып йөргән. Бозлау, Татар Моклокасы, Ишавыл, Тукай авыллары халкы – Түбән

Новгород, Камка, Пашат авыллары – Иваново, Грибан, Суыксу авыллары – Донбасс, Мәдәнә авылы Мәскәү белән хезмәттәшлек итә.

Беренче мәдрәсә Куйсуы авылында барлыкка килә, соңрак Сафаҗай, Краснай, Ключищи авылларында да ачыла. О. Романов «День в мусульманской школе» мәкаләсендә (1915) Түбән Новгород өлкәсенең Сафаҗай авылындагы иң зур мәдрәсә турында яза. Актук (Яңапар дигән исеме дә бар) авылыннан чыккан һәм Финляндиядә яшәүче Х. Хәмидулла «Яңапар тарихы» китабында [Хәмидулла, б. 17], С. Хәмид «Ак юл» журналында шушы авыл тарихыннан бик кызыклы мәгълүматлар китерәләр. С. Хәмид «Ак юл» журналының 1973 елгы санында татар-мишәр сүзлеген бирә [Хәмид].

Бу төбәктә татарларның килеп чыгышы турында берничә версия бар. Этнограф Г.Н. Әхмәров XX йөз башында татар-мишәрләр яшәгән урыннарда экспедициядә булып, татар-мишәрләр – алар Азиядән чыккан нугай татарлары, дигән фикергә килә. Алар Идел буена XIII йөздә урнаша башлыйлар. Бу төбәккә алар XVII йөз башында 1612 елгы нугайлар һөҗүменнән соң килеп утыра, дип язып чыга ул [Ахмаров, с. 158–159].

Г.Н. Әхмәров Түбән Новгород өлкәсендәге татар топонимнарының килеп чыгышын шул авылларны нигезләүчеләр исеме белән бәйли. Мәсәлән: Камка авылының икенче исеме – *Чикеев Усад,* Петрякс – *Петров Пучинкәсе*, Шуба иле – *Шубино* [Ахмаров]. Күп кенә авылларның русча исемнәре бу җирлекнең географик үзенчәлекләрен исәпкә алып бирелгән. Мәсәлән:, *Ендовище (*Яндавишча*), Ключище* (Суыксу), *Красный Яр* (Кызыл Яр), *Овечий Овраг* (Куйсуы), *Красный Остров* (Краснай), *Красная Горка* (Сафаҗай). Кайбер авыл исемнәрендә «авыл» сүзе урынына «ил» сүзе кулланыла. Мәсәлән, *Шуба иле, Мәмәш иле* [Ахмаров].

Түбән Новгород өлкәсендә иң зур авылларның берсе – Сафаҗай авылы (җирле халык «ц»лаштырып аны Сабацай дип йөртә). Ул Пилнә районында, Мәдәнә елгасы буенда, Сураның сул кушылдыгы янында урнашкан. Бүгенге көндә 1100 йорт бар, халкы – 2300 ләп кеше. 5 мәчет бар, мәчет каршында мәдрәсәләр эшли. Мәчеттәге язмаларга караганда, авыл 1451 елда төзелә. 1929 елдан – Кызыл Октябрь, 1944–1957 елларда – Петрякс, 1957 дән – Кызыл Октябрь, 1963 тән Пилнә районында.

Тарихчы галим М.Г. Госманов Түбән Новгород өлкәсенең күп кенә авылларында экспедициядә була. Иң зур авыллардан саналган Сафаҗайда тикшеренү эшләре алып бара. Бу сәфәрдән алган тәэсирләре белән «Заветная мечта Хусаина Фаизханова» (1980) әсәрендә уртаклаша. Авылның русча исеме Собачий Остров булганга, халык телендә Сабачай исеме белән дә билгеле. Соңгы елларда татар матбугатында һәм халык арасында Сафаҗай топонимы киң кулланыла. Авыл интеллигенциясе бу исемне XIX йөзнең икенче яртысында

янгыннан соң калган документка нигезләнеп кабул итә. Сафаҗайның атаклы мулласы Салих бине Сөләйман (1844 елда үлә) һәм Тухтар (1861 елда үлә) да шушы исем турында язып калдыралар [Госманов].

Сафаҗай сүзе – кушма сүз, ике тамыр сүздән тора: гарәп сүзе «*сафа*» – күңел рәхәтлеген, тынычлыгын, төрки «*җай*» сүзе тоткан урынның тәртипле икәнен белдерә. Ике сүз бергә кушылып, бу урынның тыныч, рәхәт, җайлы икәнлеген аңлата.

Авыл исеме турында икенче версия дә бар: беренче кешеләр ике елга – Кече Мәдәнә һәм Сабачайка елгалары арасындагы утрауга килеп утыра. Аларга берничә кыргый эт очрый, шуңа күрә алар авылны Собачий Остров дип атыйлар. Галимнәр бу фикер белән килешеп бетмиләр, чөнки беренче килеп утыручылар бер сүз русча белмәүче татарлар була. «Сабачай» топонимы татар сүзеннән алынган булырга тиеш. Ул ике тамырдан тора: *«саба»* һәм *«чай»*. *Саба* – киң таралган татар сүзе, ул татарларда кеше исемен *(Саба – морза Кучкайның әтисе),* төркиләрдә сыйфатны *(саба җиле),* Түбән Идел буеннан күченгән болгарларда кабилә исемен аңлата. Сабачай атамасының нигезендә «саба» тамыры – этноним, ул кабилә исемен белдерә. «Чай» сүзе борынгы төрки телдә елга төшенчәсен аңлата. Моңа мисал итеп кара елганы белдерүче «Карачай» этнонимын алырга мөмкин [Орлов, 1992].

Авылның Собачий Остров дигән рус исеменә кайтсак, тагын мондый версия дә бар: XIV йөзнең 2 нче яртысында Сура елгасы буена руслар килеп утыра һәм алар Сафаҗай авылы халкы белән аралаша башлый. Авылга Собачий Остров атамасын алар кушалар. Төрки кабиләләр хайваннарга табынган. Болгарларда ул – барс, бүре, нугайларда эт була [Орлов, 2001].

Түбән Новгород өлкәсенең татар топонимикасы күпмедер дәрәҗәдә өйрәнелгән, дияргә була. Ләкин бу фәнни эшләр формаль рәвештә генә бара, чөнки авыл атамалары татар тарихы һәм этимологиясе, төрки ономастика үзенчәлекләрен исәпкә алып түгел, ә рус этимологиясенә таянып аңлатыла. Киләчәктә галимнәребез Татарстаннан читтәге, шул исәптән Түбән Новгород өлкәсендәге татар авыллары атамаларын өйрәнүгә игътибарны көчәйтсеннәр иде.

Әдәбият

Альбицкий П.А. У мишарей. Этнографические наброски // Нижегородские губернские ведомости. 1890. № 31.

Ахмаров Г.Н. О языке и народности мишарей // Изв. ОАИЭ Т. 19. Вып. 2. Казань. 1903. С. 158–159.

Гациский А. Нижегородские татары – татары ли? // Нижегородские губернские ведомости. 1886. № 39. С. 41–42.

Госманов М.Г. Заветная мечта Хусаина Фаизханова. Татар. кн. изд-во. 1980. 223 с.

Лепехин И.И. Дневные записки путешествия по разным провинциям Российского государства. 1768–69 гг. СПб., 1771.

Мельников П.И. Полное собрание сочинений. Т. 12.

Орлов А.М. Мещера, мещеряки, мишари. Казань: Татар. кн. изд-во, 1992. 97 с.

Орлов А.М. Нижегородские татары: этнические корни и исторические судьбы (очерки). Нижний Новгород, 205 с.

Татарская энциклопедия. Казань, ИТЭ, 2008.

Хәмид С. // Ак юл. 1973.

Хәмидулла Х. Яңапар тарихы. 1667–1919. Хельсинки. 1954.

Габдрахманова Венера Абдулла кызы,
ТР ФА Татар энциклопедиясе һәм төбәкне өйрәнү институты
Энциклопедистика үзәгенең татар текстларын тәрҗемә итү бүлеге
өлкән фәнни хезмәткәре